

Василь ГРЕЩУК

Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника

Словотвірна мотивація у текстотворенні

У сучасному мовознавстві звернено увагу на можливості словотвірних одиниць і категорій у породженні тексту, організації його смислової структури та формуванні його конотативного компонента. Встановлено, зокрема, як різнотипні словотвірні одиниці беруть участь у реалізації основних текстових категорій – зв'язності й цілісності, як засоби словотвору формують суб'єктивну модальність тексту, як дериваційні чинники детермінують структурування семантики тексту тощо¹. Водночас і сьогодні недостатньо дослідженою залишається словотвірна мотивація у текстотворенні.

Текстоорієнтоване використання словотвірної мотивації ґрунтується на її природі, сутності: вона виявляється в кореневоспоріднених словах, одне з яких структурно й семантично зумовлює інше. Отже, перше, що впадає у вічі, словотвірна мотивація фіксує повторення твірної основи в похідному слові, при цьому повторення стосується як її звукового складу, так і семантичного навантаження. Репрезентуючи основні положення своєї лінгвістичної теорії художнього тексту, В. Лукін зазначає: „Поняття повтору так важливе тому, що через нього визначається зв'язність: якась знакова послідовність розцінюється як зв'язна на тій підставі, що має місце повторюваність різних знаків, їх форм,

¹ Див.: О. Грещук, *Словотвір у процесі породження тексту, автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Івано-Франківськ 1996; М. Полюжин, *Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення*, Ужгород 1999; А. Антышев, Г. Скакун, *Функции словообразования в микро- и макротексте* [в:] *Проблемы сверхфразовых единств*, Уфа 1982, с. 62–67; Е. Земская, *Словообразование и текст* [в:] „Вопросы языкознания”, № 6, 1990, с. 17–30; Е. Кубрякова, *Типы языковых значений: Семантика производного слова*, Москва 1981; Е. Лукашина, *Корневой словообразовательный повтор как средство внутритекстовой связи: На материале интервью правоохранительной тематики, автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Москва 2000; Р. Мурясов, *Словообразование и теория номинализации* [в:] „Вопросы языкознания”, № 2, 1989; В. Шадрин, *О текстообразующих функциях производных слов в английском языке* [в:] *Вопросы анализа специального текста*, Уфа 1987.

а також смислів; повторюючись, вони скріплюють, „зшивають” таку послідовність в одне окреме ціле”². Із цього випливає, що словотвірну мотивацію необхідно розглядати як важливий чинник реалізації однієї з найсуттєвіших категорій тексту – його зв’язності.

У словотвірній мотивації твірне слово репрезентує мотивувальний компонент, а дериват, похідне слово, – її наслідок. Словотвірна мотивація в тексті неоднорідна і має різне оприявлення. Словотвірні мотивації в тексті розрізняються експліцитними засобами її вираженості. В одних випадках лише дериват як носій результату словотвірної мотивації, уведений у текст, є єдиним засобом її вираження, а словотвірна структура деривата є необхідною умовою декодування дериваційної мотивації. Так, словотвірна мотивація для деривата *бандурист* ‘той, хто грає на бандурі’ у тексті „*Бандуристе, орле сизий! / Добре тобі брате: / Маєш крила, маєш силу, / Є коли літати. / Тепер летиш в Україну – / Тебе виглядають*” (Т. Шевченко) репрезентована тільки похідним словом *бандурист*, його словотвірною структурою. Жодних інших маркерів словотвірної мотивації цього слова в аналізованому тексті немає. Тому говорити про функції забезпечення когезії за допомогою словотвірної мотивації в такому і подібних випадках не доводиться. Звичайно, і в цьому випадку дериват як носій словотвірної мотивованості виконує певні текстоорієнтовані функції, однак вони визначаються не тим, що його словотвірна структура експлікує *modusvivendi* словотвірної мотивації, а тим, що дериват, поділяючи властивості номінативної одиниці з особливим статусом подвійної референції³, використовується як необхідний вихідний лексико-семантичний матеріал для породження, конструювання тексту. Дериват *бандурист* в українській мовній картині світу наділений образотворчими інтенціями та передумовами для його символізації в художньому тексті, і саме в цих текстотвірних функціях Т. Шевченко використав його. У шевченківському художньому тексті образ *бандуриста* уособлює, символізує прагнення людини до свободи, незалежності у своїй діяч, вчинках, до волі. Цьому слугують вокатив-метафора *орле сизий*, аксіологічна оцінка *добре тобі, брате*, інші художні засоби.

Інший тип текстової словотвірної мотивації засвідчують контексти, у яких вона експлікована словотвірною парою „твірне – похідне”. У таких текстах як вихідні лексико-семантичні компоненти використано твірне слово й похідне від нього слово, у яких виявляється відношення словотвірної мотивації. Як уже зазначалось, така словотвірна мотивація, експлікована лексичними компонентами словотвірної пари, завдяки кореневому повтору у текстотворенні виконує функцію реалізації зв’язності тексту, передовсім локальної, напр.: Допит починався з того, що їх [безпартійну інтелігенцію] трохи *лякали*, потім промовляли

² А. Лукин, *Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум*, Москва 2005, с. 24.

³ Див.: Е. Кубрякова, *Op. cit.*, с. 9–10.

до їхнього радянського „патріотизму”. Але це лякання було тільки прелюдією до дальшого, і самі слідчі не надавали йому великої ваги (Ю. Шевельов, *Я – мене – мені... (і довкруги)*); – Адже ж до вечора ми були *приятелями?* – мовив з меланхолійним усміхом капітан. – Можемо й тепер бодай привітатися *по-приятельськи*, заким дамо слово пістолетом (І. Франко, *Для домашнього огнища*); Ось прийдеш додому, то я не подивлюся, що ти моряк, а здеру з тебе твій „кльош” і висічу за таке неподобство, щоб знав, як *носа задирати*. *Носозадержці* в нашому роду не було, і я не хочу, щоб ти цю традицію порушив (Г. Тютюнник, *Спогади про автора роману Григорія Михайловича Тютюнника*).

Ще одним типом текстової словотвірної мотивації є такий, за якого вона оприявлюється у формі повного мотиваційного судження для відповідного деривата. Мотиваційне судження може вживатися препозитивно щодо мотивованого слова. На підставі таких текстів можна відтворити реальний процес творення слова, напр.: „Так ось я *вбив!* – думав капітан. – *Убив чоловіка, приятеля! Я убійця*. Маю на совісті людське життя, а сам живу” (І. Франко, *Для домашнього огнища*). Однак поширеним є текстове використання мотиваційного судження і в постпозиції щодо носія результату словотвірної мотивації, напр.: – Ви вважаєте себе професіоналом? – Ненавиджу це слово. Я аматор, *любитель – від слова „любити”*. *Я люблю свою роботу*. А люди, які називають себе професіоналами, як я вже давно помітив, переважно халтурники (Г. Час / Time від 9-15.10. 1997 р.).

Закономірності породження тексту не вимагають обов’язкового використання всіх компонентів мотиваційного судження, окремі з них можуть опускатися, ще інші виражатися непрямо, опосередковано, однак в цілому воно повинно бути достатнім для усвідомлення мотивованості деривата, пор.: Славко сидів без ковнірця одягнений у довгу білу *полотнянку*. Її називали домашні „порохівником” для того, що слово „*полотнянка*” занадто мужицьке слово. *Полотнянку* носив мужик. *Сам робить з лену полотно, сам тче*, сам білить, *сам шие*. Тим-то вона й *полотнянка*. А порохівник не те (Л. Мартович, *Забобон*).

При всій важливості функції словотвірної мотивації в текстотворенні, яка виявляється у реалізації локальної зв’язності, нею не вичерпуються текстоорієнтовані можливості. Словотвірна мотивація може слугувати чинником розгортання теми мікротексту та його семантичного структурування. Зазвичай відзначене спостерігається, коли текст стає середовищем, у якому твориться okazіоналізм чи потенційне слово, яке з різних причин ще не стало фактом мови. Такі деривати з необхідності потребують пояснення їх семантики, що й спричинює розгортання теми нарації, пор.: Взагалі-то щоденник – жанр особистих записів. *А яке моє особисте життя, і чи буває воно в одружених? Записувати, як тебе жінка пилляє, як засмоктують будні?* Це вже був би не щоденник, а *буденник* (Л. Костенко, *Записки українського самашедшого*); З вікна авто можна побачити дивні речі, які й не збагнеш одразу. На нейтральній смузі українці зі струнких, худорлявих починають перетворюватися на товстих, огрядних. Тільки обізнані

з різновидами прикордонного бізнесу можуть констатувати: *це спиртовики. Так називають усіх, хто займається контрабандою спирту* (г. „Галичина” від 13.01.2001 р.); На недавньому празникуванні дня народження індійського прем’єра П.В. Нарасімха Рао його *увінчали квітковою гірляндою*, вагою 25 кілограма. 75-літній глава уряду злегка похитнувся, але вистояв. А потім поквапився з допомогою двох помічників тут же зняти з шиї таке вагоме свідчення любові. В Індії заведено при урочистостях *„гірляндувати” – зустрічати дорогих гостей і всіх, кому хочуть виказати повагу, не букетами, а квітковою гірляндою* (г. „За вільну Україну” від 25.10.1994 р.); У світі поширюється мода на будівництво екологічно чистого й автономного житла. Його будують з усього, що є будівельним матеріалом. Це: використані автомобільні шини, наповнені землею, пусті каністри, консервні банки, пластикові пляшки, морські раковини, солома, папір, одним словом – *сміття. Архітекторів такого житла жартома називають сміттєвиками*. Щоправда, є офіційні назви: професії – біотектор, науки – біотектура (г. „Галичина” від 4.03.2003 р.).

Словотвірна мотивація, як уже давно підкреслювалось у мовознавстві, тісно пов’язана з внутрішньою формою слова, проте інтерпретація цього зв’язку не відзначається однозначністю, хоча більшість учених ототожнює внутрішню форму слова з мотивувальною ознакою, вираженою твірною основою. Зазначений зв’язок детермінує образотвірну функцію словотвірної мотивації в текстотворенні. Розглянемо образотвірну функцію словотвірної мотивації в оповіданні І. Франка *Рубач*. Винесена в заголовок оповідання номінація *рубач* є похідним віддієслівним утворенням і разом із твірним для нього дієсловом *рубати* є носієм словотвірної мотивації *‘той, хто рубає’*. Герой оповідання заблукав у густому безпросвітному лісі, в якому „нетоптаною стежкою йшов чоловік у грубій мужицькій сіряці і ніс у руках *сокиру*, від якої йшов блиск, що здалека видався мені блиском півмісяця”. Ці рядки оповідання уже можна розглядати як такі, в яких формуються передумови для реалізації можливості використання зазначеної словотвірної мотивації у творенні художнього образу, адже названо знаряддя дії, *сокира*, яке імпліцитно наявне в структурі мотиваційного судження: *рубати можна тільки сокирою*. У міру розгортання сюжету герой оповідання, йдучи за своїм провідником, натрапляє на постійні перепони. Провідник героя щоразу долає їх за допомогою сокири, пор.: Втім, темний стовбур – лісовий велетень – заступив нам дорогу. Не вагавшись ані хвилини, мій провідник *високо підняв сокиру і обіруч ударив нею в могутній заваду*; Та ось величезна чорна маса, стрімка скала заступила нам дорогу... І знов супокійно, без вагання *мій провідник підняв сокиру і вимірив могутній урар*; Ще кілька кроків, і перед ногами мого провідника позіхнула чорна безодня, прірва стрімкого, скалистого яру, а на дні його шумить і піниться скажена течія. Але й ся перешкода не спинила мого провідника. *Блиснуло вістря піднесеної сокири, затріщало повалене величезне дерево і гепнулось своїм стовбуром півперек безодні*, творячи вигідну кладку; А коли ми встали, мій

провідник узяв у руки сокиру і наблизився знов до шибениці. Храм наш в душі і в правді, – мовив. І, мовлячи се, підняв сокиру і вдарив; На п'єдесталі з чорного мармуру сиділа на склublених хмарах мармурова фігура мужа з довгою кучерявою бородою, блискучими очима і з в'язкою золотистих стріл у високо піднесеній правиці... – Хто се такий? – запитав я свого провідника. – Символ. Закаменілий виплід їх власної уяви, що зробився їх володарем, їх титаном... І, мовивши се, мій провідник обіруч хопив сокиру і вдарив нею в чорний п'єдестал. Усі перелічені висловлення з іменником *сокира*, що є імпліцитним компонентом аналізованої словотвірної мотивації, готують ґрунт для її образної реалізації, що нею досягається кульмінація твору: – Хто ти такий? – запитав я в кінці. Тоді він уперше обернув до мене своє лице і промовив ласкаво: – Чи ж не пізнаєш мене? Я не відповів нічого. Мені видалось, немов із сього тону зійшло сонце, і я мусив похилити очі перед тим блиском могутності, тріумфу і надії, що йшов із його лица. – Пізнаю тебе всім серцем, усею кріпостію моєю, але ім'я твого висловити не можу, – відповів я. – Я рубач, що рубає запори на шляху людськості, запори, покладені дикістю, темнотою і злою волею. Ти бачив частину моєї праці.

Словотвірна мотивація може слугувати важливим чинником експресивізації тексту, творення його конотативного компонента. Найбільш виразним прийомом такого використання словотвірної мотивації у зазначеному аспекті текстотворення є її текстове „обігрування”. Конкретні прийоми формування мовної експресії тексту завдяки художній актуалізації словотвірної мотивації різні. В одних випадках це може бути співвіднесення непохідного слова з подібним за звуковим складом словом, яке за семантикою контрастує з ним у системі мови, однак мотивує новонабуте значення, напр.: А скільки людей змертвіло живцем. Не стало надії, а отже, – сили, снаги. Талановиті, розумні, світлі люди опускалися, спивались, шастали з кав'ярні до кав'ярні. *І звали їх іронічно „козаки” (від слова „козу водити”)*. Солодку втіху мали оті гіркі „козаки” від того, що при чарці ляяли на всі заставки і правих, і винних, і весь білий світ (І. Жиленко, *Номоферієнс*). Слово *козак* в українській мові, як відомо, є давнім запозиченням із тюркських мов, з погляду словотвору – непохідне, однак семантичне зближення його з висловленням *козу водити* ‘водитися від кав'ярні до кав'ярні в компанії людей, що прагнуть випити спиртного’ створює передумови для встановлення між ними словотвірних мотиваційних відношень. Експресивність зазначеного фрагмента тексту посилюється ще й полярністю конотативних напластувань слів *козак* та *коза* в мовній свідомості українців, яка зумовлює формування іронії. Аналогічний ефект досягається семантичним зближенням слів *халат* і *халатність* у заголовку статті „Білий халат як ознака халатності” у газеті „Ваше здоров'я” від 4.11.1998 р. чи слів *клас* – *класний* у тексті під заголовком „Класний керівник – від слова *класний*”: Власне, про Анжелу Поляцко треба казати „класна”. Найперше тому, бо вона дійсно керівник 11 класу ЗОШ № 22 м. Івано-Франківська.

I, очевидно, саме так називають її учні, *вкладаючи у те слово ще й особливий зміст* (г. „Галичина” від 25.12.2001).

Поширеним прийомом текстоорієнтованого використання словотвірної мотивації є заміщення твірної основи омонімом, що призводить до суттєвої зміни характеру дериваційної мотивації, пор.: Пресу облягли „*темники*”. У самому слові є *щось темне*, ніби це не від *тем*, а від *темнощів, темноти*. Але раптом на телебаченні з’явився Канал чесних новин (Л.Костенко. Записки українського самашедшого); Дорогий Дмитре Васильовичу! Я все-таки наполягаю на тому, що ви найкращий *перекладач*. Ви успішно *переклали* відповідальність за долю України з СРСР на власні плечі (Із привітання заступника голови Івано-Франківської облдержадміністрації Б.Томенчука на ювілейному вечорі до 70-річчя Д. Павличка в Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника 7.10.1999 р.). Омоніма до твірної основи в тексті може й не бути, однак він легко домислюється з контексту: Підраховано, що вибори коштіватимуть щонайменше 700 мільйонів гривень. Як каже мій сусід, *таке придумали грішні (грошовиті) для нас, безгрішних (безгрошей)*. „Хочете мати добрий парламент – платіть”, – сказав один із тих мудрих. За добрий – так, але за що платимо ми? І кого нам вибрати із тисяч бажуючих? На передвиборній зустрічі в Надвірній я запитав одного з кандидатів, чому він зв’язався з такою партією, і відповідь була: „Вибираю менше зло” (г. „Галичина” від 24.03.1998 р.).

На таких текстоорієнтованих прийомах використання словотвірної мотивації часто будуються анекдотичні тексти, напр.: На суді одного свідка запитують: *Яка ваша професія?* – Я – *соліст*. – *І де ви співаєте?* Я не співаю. Я *солю* капусту, огірки і помідори; На залізничному вокзалі в Одесі жінка запитує чоловіка: – *І чому в касі тобі не дали квитків?* – Розумієш, усі місця *заброньовані*. – А це що, *бронепоезд*?!; Будь-яка криза в країні завжди супроводжується розмовами про горезвісний єврейський капітал. Отож, скільки, скажіть, заплатили *євреї*, щоб нова валюта називалась *євро*? і т.д.

Ще одним прийомом використання словотвірної мотивації у текстотворенні є заміщення словотвірної мотивації деривата прямим значенням твірного слова на мотивацію його переносним значенням. Український прикметник *чорний* основним своїм значенням фіксує кольористичну ознаку – ‘кольору сажі, вугілля, найтемніший’. В основі прізвища *Чорновіл* лежить апелятив на позначення *вола чорної масті*. Однак прикметник *чорний* в українській мові має ще й низку переносних значень, зокрема й ‘тяжкий, безпросвітний, безрадісний; пов’язаний із труднощами’, з яким семантично зблизив прізвище відомого українського громадського й політичного діяча В.Чорновола автор такого тексту: *Чорновіл, Чорний Віл – чорний від поту, від туги безпросвітної. Перший помічник у тяжкій роботі, перша надія у далекій дорозі* – мудрий хтось колись побачив у роду *Чорноволів* такі риси і нарік його цим прізвиськом, що пізніше стало прізвисьцем, а ще пізніше – символом українства (Б. Томенчук, *Він був пророком у своїй Вітчизні*). Таке ж заміщення

словотвірної мотивації для прізвища Чорновіл засвідчує й епіграма А.Янченка: Хай негода, хай наруга, / Хай гримить, трясє доквіл, – / *мушиш чорно перти плуга*, / Коли ти вже *Чорновіл*.

Текстоорієнтоване цілеспрямоване порушення словотвірної мотивації прізвищ відомих людей – досить поширене явище, передовсім у публіцистиці, напр.: Усім нам ще впам'ятку, як, бризкаючи слиною, один донбасівський нардеп – „*чвародій*” репетував у мікрофон, що Міністерство у справах національностей очолюють українські націоналісти („Літературна Україна” від 24.11.1994 р.) (йдеться про нардепа Чародєєва); А Михайло Ратушний навіть увів нову термінологію: „*дімократія*” – слово, яке походить від імені Табачника! (Молодь України від 16.02.1995 р.) (ім'я Табачника – Дмитро (Діма)); Та все ж я переживав, наприклад, що номенклатурне оточення колишнього першого секретаря ЦК КП України Петра Шелеста відразу ж забуло українську мову і стало російськомовним у переважній більшості за Володимира Щербицького. А Щербицький правив в Україні майже стільки, як Іван Мазепа, десь до двадцяти років. Отож казали тоді, що *Шелест нашелестів*, то *Щербицький вищербив* (І.Драч. Українська мова і сучасне суспільство); Хто заніс оту Наталю / У парламентську залю? / *Щось у неї десь там свище...* / Кажуть – *вітер*. Ні – *вітрище!* (А. Янченко, *Епіграма на Наталію Вітренко*) і т.д.

Текстоорієнтований ефект словотвірної мотивації може ґрунтуватися й на паронімічній атракції, напр.: Але була одна частина радянського загального мовознавства, що претендувала на свою марксистськість, – так звана „нова наука про мову”, простомовно *марризм*. Щодо неї Булаховський не хотів і не міг приховувати свого різкого заперечення. Йому приписувано гру слів: – Це не *марризм*, це *маразм!* (Ю. Шевельов, *Я – мене – мені... (і довкруги)*); Україні потрібен націоналізм дії, націоналізм економічного поступу, націоналізм самоутвердження серед світових народів, бо тільки він зможе поняття Західної і Східної України з розряду політичних перевести в розряд географічних. За інших підходів наш патріотизм залишиться вишиванковим *галичанством*, що рано чи пізно стане сприйматися як опереткове *галичанство* (г. „Галичина” від 26.01.2002 р.).

Таким чином, словотвірну мотивацію необхідно розглядати як важливий чинник у текстотворенні. Завдяки виявленню її у відношенні між двома спільнокореневими словами, значення одного з яких або повністю входить у значення іншого або тотожне значенню іншого, словотвірна мотивація використовується як засіб когезії тексту. Словотвірна мотивація використовується також як засіб художнього образотворення та експресивізації тексту, творення його конотативного компонента.

ЛІТЕРАТУРА

- Грецук О., *Словотвір у процесі породження тексту, Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Івано-Франківськ 1996.
- Полюжин М., *Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення*, Ужгород 1999.
- Антышев А., Скакун Г., *Функции словообразования в микро- и макротексте [в:] Проблемы сверхфразовых единств*, Уфа 1982, с. 62–67.
- Земская Е., *Словообразование и текст [в:] „Вопросы языкознания”*, № 6, 1990, с. 17–30.
- Кубрякова Е., *Типы языковых значений: Семантика производного слова*, Москва 1981.
- Лукашина Е., *Корневой словообразовательный повтор как средство внутритекстовой связи: На материале интервью правоохранительной тематики, автореф. дис. ... канд. филол. наук*, Москва 2000.
- Лукин В., *Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум*, Москва 2005.
- Мурясов Р., *Словообразование и теория номинализации [в:] „Вопросы языкознания”*, № 2, 1989.
- Шадрин В., *О текстообразующих функциях производных слов в английском языке [в:] Вопросы анализа специального текста*, Уфа 1987.

У статті проаналізовано можливості словотвірної мотивації у породженні тексту. Текстoorієнтовані функції словотвірної мотивації зумовлені способом її репрезентації в тексті: через словотвірну структуру похідного слова, словотвірною парою „твірне – похідне”, цілим мотиваційним судженням. Якщо дериваційна мотивація в тексті виражена лише словотвірною структурою деривата як носія її наслідку, то вона слугує вихідним будівельним лексико-семантичним матеріалом із властивістю подвійної референції. Словотвірна мотивація, яка виражається в тексті словотвірною парою „твірне – похідне” чи мотиваційним судженням, виступає засобом реалізації зв’язності тексту, передусім локальної. Різні прийоми текстового використання словотвірної мотивації служать також засобом творення художнього образу, формування мовної експресії, художньої виразності тексту.

Ключові слова: словотвір, текст, когезія, мовна експресія, конотація.

WORD-FORMATIVE MOTIVATION IN TEXT CREATION

The article analyzes the means of word-formative motivation in the generation of a text. Text oriented functions of word-formative motivation are caused by the method of its representation in the text either through a word-formative structure of derived words, or by a derivational pair „form – derived”, or by a whole motivating judgment. If derivative motivation in the text is expressed only by a word building structure of a derivative as a carrier of its consequences, then it serves as a source of lexical-semantic construction

material with a property of double reference. Word-formative motivation, which is expressed in the text by a word-formative pair „form – derived” or a motivational judgment, serves as a means of implementing connectivity, primarily local. Various methods of textual usage of word-formative motivation serve as a means of creating an artistic image, the formation of a linguistic expression, artistic expression of a text.

Key words: word building, text, cohesion, linguistic expression, connotation.

zgłoszenie artykułu: 30.06.2017 r.

przyjęcie artykułu do druku: 10.01.2018 r.